

Katarzyna Barczyńska

Instytut Historyczny
Uniwersytet Wrocławski

**RECENZJA KSIĄŻKI PIOTRA GERBERA PT.
*ARCHITEKTURA PRZEMYSŁOWA WROCŁAWIA
W POCZĄTKACH INDUSTRIALIZACJI****

Warto na początku postawić sobie pytanie, czy wyobrażenie architektury przemysłowej w naszych czasach dotyczy tylko jej funkcji? Czy obiektom użytkowym można też przypisać walory artystyczne? Jak postrzegamy tę architekturę na tle otaczającej nas rzeczywistości? Czy w ogóle ją zauważamy? Czy interesuje nas to, że zabytki z tego okresu, które straciły swoją funkcję, stają się bezużyteczne i są zastępowane monumentalnymi marketami – mam tu na uwadze znaną wszystkim sprawę rozbiórki wrocławskiej rzeźni i zamianę na całkowicie nowoczesne w stylistyce centrum „Magnolia”. Jest bardzo prawdopodobne, że człowiek nie zajmujący się zawodowo architekturą czy jej historią nie ma nawet pojęcia o tym, że niektóre obiekty przemysłowe posiadają przepiękny detal elewacji, wnętrz i elementów konstrukcyjnych, a nawet wysmakowaną koncepcję układu całego założenia. Często spotykane są w stylach historycznych, które uważa się za klasykę, czy w modnym w XIX wieku neogotyku, podobnie jak inne reprezentacyjne czy sakralne budowle tego okresu.

Zagadnienie rozwoju architektury przemysłowej na ziemiach Śląska objęte jest badaniami od niespełna 30 lat, od lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. Jednak raporty i sprawozdania z badań nie zostały do tej pory opublikowane¹. Dostępne na rynku naukowym publikacje dotyczyły głównie zabytków techniki całych okręgów² (dawnych województw) lub konkretnych obiektów (zespołów) zabytkowych w innych miastach śląskich³.

Kilka zagadnień z początków rozwoju architektury przemysłowej Wrocławia zostało poruszonych w nielicznych pracach, m.in. zbiorowej Karola Maleczyńskiego,

* P. Gerber, *Architektura przemysłowa Wrocławia w początkach industrializacji*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław 2007.

¹ Dostępne w zasobach archiwum Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej; wykaz został zamieszczony na końcu artykułu.

² P. Gerber, *Zabytki techniki w koksownictwie wałbrzyskim*, „Kronika Wałbrzyska” 1986, t. 5.

³ P. Gerber, *Przedziałnia Inu w Mysłakowicach świadectwem nowych rozwiązań w śląskiej architekturze przemysłowej połowy XIX wieku*, „Śląski Labirynt Krajoznawczy”, Wrocław 1990.

Mariana Morelowskiego i Anny Ptaszyckiej⁴ oraz rozprawie Wandy Kononowicz⁵, dotyczących zagadnień urbanistycznych, a także w dziele Stanisława Januszewskiego⁶ o zabytkach techniki Wrocławia i w publikacji Michała Komaczyńskiego⁷ poruszającej problematykę poszczególnych zabytków (np. wrocławskich drukarni perkalu). Warto tu wspomnieć także o jednej z nowszych pozycji opisujących historię i kulturę Wrocławia na przestrzeni kilku wieków, pracy Agnieszki Zabłockiej-Kos⁸, która w interesującej nas materii omawia tematykę początków kolei żelaznej i nowych dworców, poświęca jednak tylko kilka stron historii rozplanowania dworców w strukturze miejskiej i krótkiemu opisowi architektury.

Zebrana powyżej, nieliczna literatura dotycząca tematu architektury przemysłowej Śląska – szczególnie miasta Wrocławia – ukazuje istotną wagę niniejszego opracowania, by zacytować Autora (s. 124): „W niniejszej pracy po raz pierwszy przedstawiono rozwój architektury przemysłowej pionierskiego okresu przemysłu Wrocławia, tj. lat 1830-1870. Prawie cały zebrany, opracowany i przeanalizowany w niej materiał archiwalny dotąd nie był badany i publikowany”.

W związku z licznymi bardzo ważnymi – z punktu widzenia rozwoju historii architektury – aspektami nowatorskimi niniejszej dysertacji pozwalam sobie przedstawić kilka najważniejszych wątków, poruszających szerokie spektrum tematyczne: poczynając od historii, na nowinkach konstrukcyjnych kończąc.

„Wstęp” i „Rozdział I” pracy wprowadzają czytelnika w bardzo ważne dla późniejszych analiz tło historyczno-gospodarcze Wrocławia z początków rozwoju architektury przemysłowej. Gerber przedstawia kilka ważnych zagadnień wyjaśniających chronologiczne ramy pracy, jak również sytuację gospodarczo-polityczną Wrocławia na tle dynamicznych zmian w ówczesnej Europie i, co ważniejsze, w Anglii – kolebce rewolucji przemysłowej. Podkreśla wagę zmian gospodarczych i społeczno-politycznych końca XVIII i początku XIX w. oraz wpływ reform na mechanizację i upowszechnianie produkcji masowej. Początek XIX wieku był w architekturze przemysłowej Śląska okresem przejścia od niewielkiego warsztatu rzemieślniczego, przez produkcję manufakturową aż do przekształcenia w budynki fabryczne. Autor prezentuje też ważniejsze publikacje związane z tematyką przemysłową Śląska, a także problemy badawcze rozwoju architektury przemysłowej

⁴ K. Maleczyński, M. Morelowski, A. Ptaszycka, *Wrocław – rozwój urbanistyczny*, Warszawa 1956.

⁵ W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej Wrocławia w XIX wieku i na początku wieku XX*, praca doktorska, Wrocław 1974.

⁶ S. Januszewski, *Zabytki techniki Wrocławia*, „Dolny Śląsk” 2002, nr 10.

⁷ M. Komaczyński, *Budownictwo wrocławskich drukarni perkalu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1954, nr II, s. 140-166; M. Komaczyński, *Wrocławskie drukarnie perkalu w okresie przemysłu*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Katowicach” 1963, nr 19, s. 81-101.

⁸ A. Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu city 1807-1858*, Wrocław 2006, s. 256-263, 350-355.

Wrocławia oraz kryteria doboru obiektów do badań z lat 1830-1870. Powyższe ramy czasowe zostały przyjęte za chronologiczny zakres pracy. Jest to okres początków industrializacji Wrocławia – wtedy właśnie pojawiają się nowe rozwiązania kompozycji i architektury oraz nowe materiały, wprowadzone na skalę powszechną po 1870 r. Badacz podaje źródła, z których czerpał materiały ikonograficzne do swojej pracy, oraz informuje o sporządzeniu własnych inwentaryzacji i rekonstrukcji planów niektórych zakładów w celu przeprowadzenia analiz i badań porównawczych w szerszym zakresie. Zarysowuje również trudności w rozwoju produkcji i handlu Wrocławia – w tym czasie miasta o niewielkim jeszcze kapitale, na tle innych miast pruskich, głównie Berlina, faworyzowanego przez Fryderyka II. Karty te obfitują w opis rozwoju różnych specjalności rzemieślniczych Śląska i jego stolicy, a także przedstawiają sytuację miasta po zniszczeniach w wyniku wojen napoleońskich i innych wydarzeń do połowy XIX wieku. Chronologia ujęta w podrozdziale jest nieco szersza, niż wynika z tytułu podrozdziału ... (koniec XVIII wieku). W części drugiej, „Zmiany w strukturze ludności”, Autor zwraca uwagę na szybki wzrost liczby mieszkańców i gęstości zaludnienia miast śląskich na początku XIX wieku, typowy dla większości krajów Europy. Ukazuje także rozbudowaną sieć dróg kołowych, łączącą Wrocław z Berlinem, Dreznem, Krakowem, Piotrkowem i Poznaniem, a następnie połączeń kolejowych do Berlina, Drezna, Warszawy i Wiednia. Ważną częścią rozdziału jest również prześledzenie rozwoju poszczególnych gałęzi rzemiosła i przemysłu na ziemiach śląskich oraz podkreślenie znaczenia rozwoju przemysłu cukrowniczego na Śląsku – dominującego w produkcji całych Prus.

Powyższe bogate materiały historyczne zostały przedstawione w sposób przejrzysty i przekazują czytelnikowi niezbędną, podstawową wiedzę, by mógł wraz z Autorem przeprowadzić dalsze, szczegółowe analizy urbanistyczno-architektoniczne. Poruszany temat lokalizacji zakładu w obrębie miasta jest bardzo istotny jako poszerzenie spojrzenia na urbanistyczne zależności miasta w tamtym okresie. Gerber wyraźnie podkreśla zależność ulokowania zakładu przemysłowego od dróg komunikacji handlowej i rodzaju procesu produkcyjnego. Chociaż początkowo miejsca powstania nowego obiektu fabrycznego bywały przypadkowe i dość ryzykowne, np. miejsca dawnego rzemiosła czy manufaktury, bądź wskazanie planu administracyjnego, późniejsze inwestycje poparte doświadczeniami poprzedników dawały zwykle przedsięwzięciu większe szanse powodzenia. Autor zaznacza dominującą od średniowiecza rolę przemysłu włókienniczego na Dolnym Śląsku – lnianego w górach i na Pogórzu Sudeckim, bawełnianego w okolicach Dzierżoniowa i Wałbrzycha – oraz szczególną rolę Wrocławia w produkcji końcowej: wyrobach lnianych, sukna, kapeluszy, od końca XVIII wieku drukarniach perkalu (Przedmieście Oławskie), a od 1825 r. przędzalniach bawełny. Zakłady wymagające do produkcji dużej ilości wody lokowane były od kilku wieków na działkach przylegających do brzegu Odry i jej dopływów, co przy początkowej dominacji komunikacji wodnej było ze wszech miar korzystne (młyny, tartaki, cegielnie, rzeźnie, folusze, farbiarnie i drukarnie tkanin, rafinerie cukru i inne zakłady korzystające z napędu wodnego). Z pracy do-

wiadujemy się także, że właśnie w wyniku zniszczeń wojennych po 1807 r. upadło wiele mniejszych zakładów, a na ich miejsce powstawały nowe, większe, często związane z nową technologią produkcji (wprowadzenie maszyn parowych), a także z budową miejskich linii kolejowych. Dla tworzonych przedsiębiorstw należało szukać nowych, atrakcyjnych lokalizacji. Gerber wskazuje więc, jak wyodrębniły się dwa nurty lokowania zakładów w zależności od środka komunikacji. Początkowo, przy nurtach Odry: na Przedmieściu Oławskim i obszarze pomiędzy ulicami Legnicką, Rybacką, Zachodnią, Młodych Techników i brzegiem Odry, a później na terenach związanych z rozwojem kolei: w kierunku wschodnim – w okolicy ulic Małachowskiego do Krakowskiej, na południe – okolice ulic Tęczowej i Grabiszyńskiej, na zachód – Robotniczej, Braniborskiej i Strzegomskiej. Często stosowano przejmowanie terenów upadłych zakładów do nowej formy produkcji, np. wyrobów metalowych, a inne tereny przemysłowe przeznaczano na zabudowę mieszkaniową rozwijającego się miasta, np. obszar wzdłuż ulicy Traugutta (zbyt wąskie działki i brak dostępu do kolei).

Autor opisuje historię powstania i szczegółowe umiejscowienie pierwszych, najważniejszych zakładów produkcji metalowo-maszynowej Wrocławia, m.in. zakładu budowy maszyn przy ulicy Sikorskiego, zakładu budowy wagonów ostatecznie przy placu Strzegomskim, walcowni cynku i ołowiu przy ulicy Młodych Techników, odlewni żeliwa z zakładem budowy maszyn i wagonów kolejowych przy ulicy Prusa. Ważnym nurtem tego rozdziału pracy jest też krótki rys historyczny rozwoju linii kolejowych na terenie miasta i ich połączenia z miastami Europy: w kierunku wschodnim – do Rosji, do Berlina, do Świebodzic i na północ do Poznania. W okolicy dworców kolejowych w sposób naturalny powstawały również warsztaty naprawcze oraz produkcyjne związane z taborem kolejowym.

Najważniejsze odkrycia badawcze pod względem architektonicznym znajdują się w następnych rozdziałach pracy. „Przestrzenne kształtowanie wrocławskich zakładów przemysłowych” – pod tym hasłem w Rozdziale III zostają poddane analizie zasady kształtowania zabudowy wrocławskich zakładów przemysłowych: budynków produkcyjnych, magazynowych, administracyjnych, mieszkalnych, w czasie pierwszych dziesięcioleci uprzemysłowienia. Zasady te podane są według kryteriów: obszar lokalizacji i kształt działki, umiejscowienie budynków na działce oraz sposób dojazdu do dalszych obiektów. Różnorodność rozwiązań zależała, zgodnie z wynikami badań Gerbera, od wielu czynników, z których decydujący okazał się, jak w wielu przypadkach dotyczących produkcji i handlu, kapitał. Badacz rozpatruje, przyjęte na podstawie szczegółowej analizy poszczególnych obiektów, dwa nurty rozwoju zakładów właśnie pod względem wielkości posiadanego kapitału. Zakłady o niewielkim kapitale rozwijają się w „sposób ewolucyjny” (określenie Autora): z własnych, pozyskanych w wyniku produkcji środków stopniowo się rozbudowują zgodnie z bieżącą potrzebą, bez wstępnego całościowego rozplanowania. Wprowadza to w konsekwencji coraz większy brak efektywności w prosperowaniu i nieład kompozycyjny, a po kolejnych dobudowach prowadzi do stłoczenia zabudowy i dys-

funkcjonalności całego terenu zakładu. Natomiast zakłady z dużym kapitałem, najczęściej spółki akcyjne, np. Warsztaty Naprawcze Towarzystwa Kolei Górnośląskiej, stać było na najnowsze zdobycze technologiczne oraz zaplanowanie ukształtowania architektonicznego na działce i często wzniesienie całej zabudowy według założonego projektu. Gerber twierdzi, że początkowo nawiązywano do pałacowych założeń kompozycyjnych z końca XVIII wieku: zabudowa w kształcie litery U z dziedzińcem, później bardziej dowolna, dopasowana do rodzaju wytwórczości, zwłaszcza na większych działkach. W miarę doskonalenia procesów produkcyjnych projektowano duże parterowe hale fabryczne, mieszczące wszystkie rodzaje funkcji, dzięki czemu proces produkcyjny mógł się odbywać w jednej hali, bez konieczności tworzenia dziedzińca dla komunikacji czy miejsca dla składów.

Niezwykle istotny materiał wnosi ostatni rozdział, „Typy budynków, nowe konstrukcje i materiały budowlane”, będący najobszerniejszą częścią pracy (s. 71-117). Zawiera on analizę poszczególnych zakładów budowlanych w rozwoju chronologicznym, z podziałem na główne typy, konstrukcje oraz użyte materiały. Autor pokazuje, na licznych przebadanych przez siebie przykładach, jak technologia produkcji wymusza kształty budynków i ich wzajemne powiązania. Początkowo obserwujemy dowolny rodzaj produkcji umiejscowiony w zabudowie jedno- lub dwukondygnacyjnej ze spadzistym dachem, przechodzimy chronologicznie do następnego budynku wielokondygnacyjnego i w końcu do hal parterowych, jednoprzestrzennych, z dachami szedowymi lub płaskimi, pojawiających się pod koniec omawianego okresu (1830-1870). Warte podkreślenia jest omówienie szerokiego zastosowania we Wrocławiu żeliwa, wprowadzanego zamiast konstrukcji drewnianej z powodów przeciwpożarowych, przedstawione na tle obiektów przemysłowych rangi europejskiej, ale też dolnośląskiej przedzalni lnu w Mysłakowicach z 1844 r. – przykładu wzorcowego i unikalnego pod względem nowoczesności konstrukcyjnej i technologii produkcji, a także zdobnictwa przemysłowego. Znajdujemy tu też szczegółowe spojrzenie na badania dotyczące nowych materiałów na pokrycia dachowe i sposoby oświetlania budynków. Praca porusza też inny ważny aspekt – stosowanie oprawy architektonicznej i dekoracji.

Materiał czwartego rozdziału jest bardzo obszerny i udokumentowany licznymi ilustracjami. Śledzenie z Autorem tych ważnych procesów zostało jednak znacznie zaburzone przez wymieszanie stron połowy tego rozdziału (s. 85-108) i zamieszczenie ilustracji na stronach innych niż opis. Trudno więc zarówno śledzić tok przemian, jak też odnaleźć ważną dla siebie informację, a jest ich tu ogromnie dużo. Dotyczą one niektórych technologii, konstrukcji i materiałów zastosowanych po raz pierwszy w historii architektury Śląska. Możemy się dowiedzieć, kiedy powstały pierwsze budynki o funkcji dworca kolejowego, kiedy na Śląsku wprowadzono pierwsze konstrukcje żeliwne, belki żeliwne i ze stalowych profili walcowanych, świetliki w kalenicy, dachy pilaste, kratownice Polanseau i wiele innych. Informacje te są oparte na konkretnych przykładach architektury przemysłowej z okresu początku industrializacji Wrocławia. Domyślam się, że Autor nie wprowadził podrozdziałów

ze względu na płynny rozwój poszczególnych typów budynków, konstrukcji i materiałów, przekształcających się każdy w swoim rytmie. Mimo to w ostatnim rozdziale wielość informacji bez podziału strukturalnego utrudnia ponowne odnalezienie interesującego zagadnienia, bez wglębnienia się ponownie w obszerny tekst.

Praca zawiera zakończenie, streszczenie z przypisami w języku angielskim (s. 15-19) oraz tłumaczenia w języku angielskim wszystkich ilustracji bezpośrednio pod opisem w języku polskim. Zebrana na końcu „Literatura” zawiera 103 pozycje autorów polskich, niemieckich i angielskich, w „Wykazie ilustracji” w języku polskim i angielskim znajdują się również 103 pozycje. „Wstęp”, „Summary” i Rozdziały I-IV zawierają na końcu przypisy.

Przedstawiona praca została wydana w nietypowym formacie kwadratowym (opartym na powiększonym formacie A4) i w wysmakowanej oprawie graficznej. Lekko kremowy papier, druk w odcieniach szarości, rozpoczynające każdy rozdział karty z fragmentami grafik i zdjęć oraz fragment mapy Wrocławia zamieszczony na okładce – sprawiają wrażenie oglądania autentycznych materiałów. Grafitowa tonacja druku, rysunków i zdjęć, właściwa dokumentom historycznym, czasem utrudnia odczytanie informacji i możemy opierać się wyłącznie na załączonym opisie przy rysunku lub w tekście. Wyraźniejsze i bardziej czytelne są materiały opracowane przez samego Autora, mimo że też utrzymane w charakterze graficznym całej pracy, czyli w szarej grafice.

Imponująca zawartość zamieszczonego w pracy nowego materiału badawczego, zarówno oryginalnych dokumentów, jak i autorskich inwentaryzacji i rekonstrukcji prezentuje czytelnikom obszerny obraz rozwoju architektury Wrocławia w tym okresie, ponieważ pierwszy raz mamy okazję spotkać się z dogłębną analizą i publikacją tak znacznej liczby materiałów o tej tematyce. Jej dokumentowanie i publikacja – czyli przedstawianie szerszemu gronu niż tylko specjalistom – jest niezwykle ważne w czasach, kiedy architektura przemysłowa zaczyna niezauważenie znikać z naszych miast i terenów pozamiejskich. Czytelnik poznaje nie tylko jej nowatorskie walory funkcjonalne i przestrzenne, ale też piękno wykończenia wnętrz: stylizowanych detali żeliwnych, stalowych elementów czy kunsztownie wykonanych elewacji i imponujących ogrodzeń, często zaprojektowanych przez najlepszych ówczesnych architektów.

W zasobach archiwum Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej znajdują się następujące raporty dotyczące badań z zakresu powyższej tematyki:

S. Januszewski, J. Dobesz, T. Szpineter, *Zabytki techniki w górnictwie Zagłębia Dolnośląskiego*, Raport Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1980.

S. Januszewski, G. Balińska, J. Burzyński, *Zabytki sztuki w przemyśle szklarskim województwa jeleniogórskiego*, Raport Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1987.

P. Gerber, J. Drozd, *Zabytki techniki w cukrownictwie Dolnego Śląska*, Raport Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1984.

A. Gryglewska, P. Gerber, *Wybrane problemy z historii architektury, zespół dawnej rzeźni we Wrocławiu*, Raport Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2002.

P. Gerber, E. Piątek, S. Januszewski, *Inwentaryzacja zabytków techniki w Wałbrzyskich Zakładach Koksowniczych*, Raport Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1983.

P. Gerber, T. Szpineter, *Inwentaryzacja zabytków techniki na terenie miasta Brzegu*, Raport Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1983.

J. Kęsik, S. Januszewski, *Zabytki techniki w uzdrowisku Szczawno Zdrój*, Raport Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1985.

J. Kęsik, P. Wiater, *Ewidencja zabytków techniki w przemyśle włókienniczym województwa katowickiego*, Raport Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1989.

P. Gerber, J. Kęsik, *Zabytki techniki w przemyśle włókienniczym województwa wałbrzyskiego, cz. II*, Raport Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1985.